

LEIBNIZ GOTTFRIED WILHELM – filozof, logik, matematyk, fizyk, ur. 21 VI 1646 w Lipsku, zm. 14 XI 1716 w Hanowerze.

W latach 1661–1663 studiował filozofię na uniwersytecie w Lipsku, gdzie uzyskał stopień bakałarza, od 1663 matematykę pod kierunkiem E. Weigla na uniwersytecie w Jenie, a od 1664 prawo w Lipsku. W 1666 otrzymał doktorat z filozofii na podstawie *Dissertatio de arte combinatoria* (L 1666), a w 1667 z prawa. Odrzucił propozycję objęcia katedry na uniwersytecie w Altdorfie i zajął się dyplomacją; w 1667 objął posadę na dworze elektora Moguncji; w latach 1672–1676 przebywał w Paryżu, gdzie poznał N. Malebranche’a, A. Arnaulda, Ch. Huygensa, E. W. von Tschirnhaus, E. Mariotte’a i Ch. Hueta. W 1673 w Anglii nawiązał kontakt z I. Newtonem, R. Boyle’em, H. Oldenburgiem, w 1676 w Amsterdamie spotykał się z B. Spinozą. W 1676 został radcą dworu, bibliotekarzem i nauczycielem księżniczki Sophie Charlotte (późniejszej królowej pruskiej) u księcia Brunszwiku-Lüneburga i Hanoweru, zajmując się jednocześnie reformą prawa niem., reorganizacją górnictwa, historią rodu książąt brunszwickich, projektem zjednoczenia wszystkich wyznań chrześcijańskich. W 1676, niezależnie od Newtona, dokonał odkrycia rachunku różniczkowego; w 1682 zainicjował wydawanie „Acta eruditorum”. W 1700 założył i został pierwszym prezydentem Sozietät der Wissenschaft w Berlinie.

Z ogromnej liczby pism L. niewiele wydał za swego życia. Najwięcej publikował w „Acta eruditorum” i „Journal des savants”. Najczęściej wypowiadał się w korespondencji naukowej (do ponad tysiąca osób), w pismach polemicznych i okolicznościowych. Wśród korespondencji najważniejsze filozoficznie są listy z Arnauldem, S. Clarkiem, B. de Volderem, B. des Bossesem i Malebranchem.

Główne dzieła L.: *Disputatio metaphysica de principio individui* (L 1663); *Hypothesis physica nova* (Mz 1671); *Theoria motus abstracti* (Mz 1671); *Meditationes de cognitione, veritate et ideis* (Acta eruditorum (1684), 537–542); *Nova methodus pro maximis et minimis* (Acta eruditorum (1684), 467–473); *De la tolérance des religions* (P 1692); *Système nouveau de la nature* (Journal des sçavants (1695), 249–306); *Essais de théodicée sur la bonté de Dieu, la liberté de l’homme et l’origine du mal* (A 1710); *Principes de la nature et de la grâce fondés en raison* (w: *L’Europe savante*, Hg 1718, VI

100–123); *Principia philosophiae* (Acta eruditorum. Supplement 7 (1721), 500–514); *Nouveaux essais sur l'entendement humain* (w: tenże, *Oeuvres philosophiques latines et françaises*, A 1765, 1–497); *Discours de métaphysique* (w: *Briefwechsel zwischen L., Arnauld und dem Landgrafen Ernst von Hessen-Rheinfels*, Han 1846, 154–192). Większość pism L. wydano m.in. pt.: *Mathematische Schriften*, wyd. C. I. Gerhardt (I–VII, B 1849–1863); *Die philosophischen Schriften*, wyd. C. I. Gerhardt (I–VII, B 1875–1890); *Opuscles et fragments inédits de L.*, wyd. L. Couturat (P 1903, Hi 1966); *Textes inédits d'après les manuscrits [...]*, wyd. G. Grua (I–II, P 1948); *Fragmente zur Logik*, wyd. F. von Schmidt (B 1960); w języku pol. ukazały się m.in.: *Nowe rozważania dotyczące rozumu ludzkiego* (I–II, Wwa 1955, Kęty 2001); *Wyznanie wiary filozofa. Rozprawa metafizyczna. Monadologia. Zasady natury i łaski oraz inne pisma filozoficzne* (Wwa 1969); *Monadologia* (To 1991); *Pisma z teologii mistycznej* (Kr 1994); *Główne pisma metafizyczne* (To 1995); *Korespondencja z Antoine'em Arnauldem* (Wwa 1998); *Pisma z metafizyki natury* (To 1999); *Teodycea. O dobroci Boga, wolności człowieka i pochodzeniu zła* (Wwa 2001).

L. był myślicielem wyjątkowym w dziejach ludzkości, twórczym w zakresie prawie wszystkich dziedzin naukowych. Był filozofem, który łączył różne sfery działalności naukowej, w rozważaniach brał różne punkty widzenia: metafizyczny, logiczny, społeczny, religijny. Uważał, że wobec radykalnych przemian w obszarze nauk przyrodniczych, zwł. fizyki, osiągnięć w matematyce, nowych ustaleń metodologicznych, a także nowych prądów w teologii istnieje potrzeba nadania filozofii nowego oblicza. W odróżnieniu od wielu autorów nowożytnych nie odnosił się jednak z wrogością do filozofii scholastycznej i metafizyki arystotelesowskiej; sądził, że zerwanie z tradycyjnie pojętą metafizyką zagrażałoby istnieniu filozofii. Za podstawowe zadanie filozofii uważał badania dotyczące charakteru tworzywa świata, które w jego doktrynie przybrały postać odpowiedzi na pytanie, czym są i ile jest substancji świata. Rzeczywistość to wielość konkretystycznie rozumianych substancji – monad, zawsze ze swej istoty indywidualnych; muszą one być zastosowane do wszystkich rodzajów rzeczy i zjawisk.

L. zajmował się także problematyką teodycei (tzn. kwestią pogodzenia absolutnej sprawiedliwości Boga, która przejawia się w wyborze i stworzeniu

świata najlepszego z możliwych, z faktem istnienia zła); zagadnieniem realności Boskiej i ludzkiej wolności; kwestiami dynamizmu; koncepcją uniwersalnego i sformalizowanego języka naszych myśli; podstawą pojęć – identyczność i prawda.

METAFIZYKA. Substancjalizm. Leibnizjańską ideę substancji (monady) kształtują 4 tezy; substancja jest: a) bytem mającym wewnętrzną tendencję działania, samorozwoju, jest stałym centrum zmian; b) podmiotem, czyli bytem, który nie tkwi w czymś innym, lecz jest podłożem wielu różnych cech i czynnikiem ich spójności; c) bytem zupełnym, scharakteryzowanym w każdym aspekcie; d) prawdziwą jednością, tzn. bytem prostym, niezłożonym. Tezy te przedstawiają konstytutywne własności substancji. Każda z nich determinuje substancję w nieco innym aspekcie, w aspekcie działania, treściowym, egzystencjalnym i strukturalnym. Właściwa treść tych tez sprowadza się jednak do wspólnej zasady pluralizmu, głoszącej, że świat współtworzą substancjalne, w pełni realne, trwałe, obdarzone aktywnością, niezależne od siebie, indywidualne jednostki.

Struktura tworzywa świata nie jest jednorodna, lecz zróżnicowana. Rzeczywistość cielesną tworzą odrębne, rozróżnialne ze względu na swe dynamiczne jakości, jednostkowe ciała. Wbrew tendencjom monistycznym, to nie jednostkowe rzeczy są sposobem istnienia czy przejawiania się jednej substancji rozciągłej, lecz rozciągłość jest bytem wtórnym (zjawiskowym, redukowalnym). Ciała są ontycznie pierwotne w stosunku do rozciągłości, są jej koniecznym warunkiem.

Dynamizm głoszony przez L. przeciwstawia się zgeometryzowanemu modelowi ciała Kartezjusza, a także skierowany jest przeciwko monistycznemu dynamizmowi B. Spinozy. Skoro wszystkie ciała są aktywne, a ich zachowanie i istnienie jest spontaniczne, to w każdym z nich zawiera się nie część ogólnej substancji, lecz cała substancja. Wiele sił to wiele substancji. Gdzie jest działanie, tam też jest substancjalny podmiot tego działania. I na odwrót – to, co działa, jest odrębną substancją, która cały czas dysponuje aktywnością, działa bez przerwy. Ostatecznie zatem działania są działaniami indywidualnych substancjalnie pojętych podmiotów (*actiones sunt suppositorum*).

Za kwintesencję tego, czym jest podmiotowy charakter substancji, uważał L. prawo serii. Prawo serii jest wewnętrzną zasadę porządkującą i jednoczącą wszystkie własności faktycznie przysługujące substancji. Własności substancji nie tylko nie mogą wystąpić niezależnie od podmiotu, którego są własnością, ale nie występują także w oderwaniu, lecz uwikłane są w związki z innymi własnościami substancji. Nie ma zaś związku bez porządku. Porządek, który ustanawia prawo serii wśród własności substancji, mieści w sobie rozmaite relacje. Są to głównie relacje następstwa i jednoczesności. Pierwsza określa porządek następowania zmiany, tj. czas, druga – porządek współistnienia, tj. przestrzeń. W ten sposób prawo serii określa zarówno kierunek rozwoju substancji każdej z osobna, jak również wyznacza jej punkt widzenia w świecie.

Każda indywidualna substancja stanowi – zdaniem L. – osobny gatunek (*species infima*). W ten sposób poszczególne substancje jednostkowe różnią się od siebie swymi istotami. Istota substancji jest tak samo indywidualna, jak substancja. Jej zasięg bytowy rozciąga się na wszystkie własności substancji. Znaczący to, że substancja nie dopuszcza żadnych innych własności poza tymi, które są własnościami jej istoty. I stąd istota substancji dopuszcza tylko jedną jedyną konkretyzację; mówiąc inaczej, substancje nie są konkretyzacjaми tego samego gatunku, lecz każda z osobna stanowi niepowtarzalny gatunek (*Quod ibi omne individuum sit species infima*).

Harmonia wprzód ustanowiona. Jedność świata nie jest charakteryzowana przez L. za pomocą jedności liczbowo jednej substancji, jak ma to miejsce u Kartezjusza, a zwł. u Spinozy. U L. nie identyczność substancji, lecz uporządkowanie wszystkich substancji w harmonijny ciąg małych różnic gwarantuje jedność świata. Podstawą jedności świata jest harmonia wprzód ustanowiona, ustalająca wzajemne dostosowanie substancji, oparte na nieskończonej małych różnicach. Harmonia to nieskończona różnorodność jednostkowych substancji „powetowana” jednością. Jedność obecna w nieskończonej różnorodności świata opiera się na różnicach nieskończonej małych, przez co należy rozumieć przechodzenie od jednej substancji do drugiej przez nieskończoną liczbę różnych substancji. Ten stan rzeczy nosi u L. nazwę prawa ciągłości. Prawo to głosi, że choć w naturze żadne dwie substancje nie są identyczne, to jednak nie ma w niej gwałtownych

skoków, lecz łagodne przejścia. Autonomiczne wobec siebie substancje, rozwijające się zgodnie z wewnętrznym prawem serii, układają się w harmonijny szereg, w którym każda substancja niewiele różni się od poprzedniej i następnej.

Finalizm. W sprawie natury i form warunkowania obecnego w świecie uważał L., że obok przyczyn sprawczych, czynne są przyczyny celowe, stanowiące pierwotne źródło zmiany, a następnie pierwotny czynnik procesów życiowych. Te 2 typy przyczyn stanowią paralelne formy czynników obecnych w naturze substancji, którymi musimy się posługiwać przy ich poznawaniu. Są to czynniki istniejące równolegle, niezależnie od siebie. Dotyczą różnych dziedzin, ale zarazem pozostają do siebie w relacji dopełniania czy harmonii, nawet jeśli z metafizycznego punktu widzenia należy przypisać prymat przyczynom celowym. Wbrew panującej od Galileusza idei mechanizmu, za konieczne do pełnego wyjaśnienia rzeczywistości uważał L. kategorie celowościowe. Zawierają one potwierdzone naukowo uzasadnienie, przedstawiają też dużą wartość filozoficzną. Przyczynami celowymi musimy posługiwać się nie tylko w dziedzinie Boskich i ludzkich działań, lecz również przy wyjaśnianiu zmiany, życia, budowy świata, relacji natury i łaski.

Przestrzeń i czas. W koncepcji przestrzeni i czasu wbrew tradycji newtonowskiej, zgodnie z którą przestrzeń i czas są absolutne, niezależne od jednostkowych substancji jednostkowych, L. wysunął teorię relacyjną przestrzeni i czasu. Przestrzeń i czas nie są samodzielnymi bytami. Należy je raczej pojąć jako system „zewnętrznych stosunków”, będących funkcją powiązań, w jakich pozostają do siebie jednostkowe substancje. Jak wszystkim stosunkom i uporządkowaniom, przysługuje im coś z bytu rozumowego lub idealnego, choć swoją podstawę mają w samej naturze substancji. L. uważał, że nie ma nigdy czysto zewnętrznych określeń; zawsze u podstaw znajduje się zasada wewnętrzna. Oznaczenia zewnętrzne bez podstawy wewnętrznej są niezgodne z zasadami rozumu. Jest to ogólna zasada stosowana przez L. bez wyjątku. Oznacza to, że każdy stosunek, w tym czas i przestrzeń, ma swoją podstawę w naturze substancji. Jeśli X pozostaje w jakimś stosunku do Y , znaczy to, że w naturze substancji X jest podstawa wewnętrzna jej stosunku do substancji Y – i odwrotnie. Znaczy to, że w naturze każdej substancji, rozważanej z osobna, istnieje wewnętrzna zasada, która w doskonały sposób

określa wszystkie faktyczne jej odniesienia, w jakich pozostaje ona lub będzie pozostawać z innymi. L. odrzucił również tezę Kartezjańską o identyczności ciała i rozciągłości przestrzennej. Ciało i rozciągłość, choć nierozzerwalne, nie są tym samym. Rozciągłość przestrzenna jest pojęciem redukowalnym i względnym wobec ciała. Sama w sobie przedstawia się jako wielość, ciągłość i współlistnienie.

Modalność. W kwestii natury modalnej rzeczywistości bronił L. prawdziwości twierdzenia, że świat aktualnie istniejący istnieje przygodnie (niekoniecznie). Korzystając z wprowadzonych przez siebie podziałów i rozróżnień wśród fenomenów modalnych uważał, że nie ma żadnej wewnętrznej sprzeczności między twierdzeniem: to, co zachodzi jako aktualne, jest przygodne, czyli logicznie możliwe jest, aby nie zaszło, a twierdzeniem: to, co zachodzi jako aktualne, ma swoją, znaną zawczasu rację, dla jakiej raczej jest, niż nie jest. Argumentacja L. na rzecz prawdziwości twierdzenia, że świat istnieje przygodnie, obejmowała 3 tezy: 1) świat aktualnie istniejący jest przygodny (niekonieczny) sam w sobie; 2) świat aktualnie istniejący jest przygodny (niekonieczny) ze względu na własność bycia najlepszym z możliwych; 3) świat aktualnie istniejący jest przygodny (niekonieczny) ze względu na wybór Boga. Za uznaniem prawdziwości tych tez miały przemawiać, wg L., m.in. następujące racje: istnienie czystych możliwości; nieskończony ciąg racji konieczny do prawdziwości twierdzenia, że „świat aktualnie istniejący jest najlepszy z możliwych”; zasadnicza różnica między koniecznością istnienia Boga (koniecznością metafizyczną) a dobrocią Boga (koniecznością moralną). Na tej podstawie L. uznał, że nie wszystko, co możliwe, istnieje aktualnie, i nie wszystko, co nie istnieje aktualnie, jest niemożliwe. Świat mógłby być innej natury, niż jest, lub mieć inny porządek, niż ma, czyli jest możliwe logicznie, żeby mógł być inny świat poza tym, który istnieje aktualnie. Stąd świat aktualny istnieje przygodnie, racje zaś istnienia świata nie ograniczają się do logicznej możliwości, lecz odwołują się do zasady tego, co najlepsze, zw. także zasadą stosowności.

TEORIA POZNANIA. W epistemologii opowiadał się L. za: a) mocną postacią aprioryzmu; b) powszechną analitycznością wszystkich sądów; c) możliwością sprowadzenia wszystkich ich typów do struktury podmiotowo-predykatywnej; każdy sąd składa się z podmiotu i predykatu,

między którymi zachodzi stosunek zawierania, inkluzji (inesse, contineri, includere) lub całkowitej albo częściowej koincydencji (coincidunt); stanowią one jedyny operator, a jego argumentami są dowolne pojęcia; ilekroć dany predykat jest prawdziwie orzekany o danym podmiocie, sądzić należy, że w sądzie: „*A* jest *B*” zachodzi związek realny między podmiotem a predykatem (pojęcie predykatu jest zawarte w pojęciu podmiotu); podmiot określony jest tylko przez te predykaty, które są w nim zawarte; stąd każdy sąd można uznać lub odrzucić na podstawie analizy treści pojęć w nim zawartych.

Teza o analityczności (każdy prawdziwy sąd jest analityczny) implikowała twierdzenie, zgodnie z którym każdy prawdziwy sąd może zostać udowodniony; jest to logiczny wyraz dwóch „wielkich zasad” L. – tożsamości i racji dostatecznej; stąd postulat dowodliwości odnosi się do wszystkich sądów; w wypadku sądów koniecznych (koniecznie prawdziwych) i niemożliwych (koniecznie fałszywych), dowód odbywa się w skończonej liczbie kroków; sąd jest konieczny wtedy, gdy analiza pojęć doprowadza do już nieanalizowalnej identyczności częściowej lub całkowitej predykatu i podmiotu; sąd jest natomiast niemożliwy wtedy, gdy analiza pojęć prowadzi do jawnej sprzeczności; w wypadku sądów przygodnych i możliwych dowód wymaga nieskończonej liczby kroków, zawsze jednak istnieje racja prawdy w przypadku sądów prawdziwych lub racja fałszu w przypadku sądów fałszywych. W perspektywie teorii światów możliwych rozgraniczenie fenomenów modalnych przybiera wg L. następującą postać: 1) coś jest konieczne, gdy zachodzi we wszystkich możliwych światach; 2) coś jest niemożliwe, gdy nie zachodzi w żadnym z możliwych światów; 3) coś jest możliwe, gdy zachodzi przynajmniej w jednym z możliwych, lecz nie w aktualnym świecie; 4) coś jest przygodne, gdy zachodzi w aktualnym, lecz nie w każdym możliwym świecie.

LOGIKA. W logice stworzył L. projekt uniwersalnego języka symbolicznego nazwanego „ars characteristica”. Ars characteristica to ogólna metoda zdobywania i osądzania prawdy; łączy w sobie 2 rodzaje analizy: analizę języka (gramatykę racjonalną) i analizę pojęć (analizę logiczną). Jej istota polega na tym, aby przełożyć treść myśli (pojęć) i związków, które między nimi zachodzą na język znaków i związków między znakami. Ostatnim krokiem w konstrukcji ars characteristica miało być zastąpienie znaków-nazw

symbolami i ujęcie związków między nimi na wzór operacji matematycznych. W ten sposób, rozumowania przybrałyby postać rachunków logicznych.

L. przedstawił definicję kilku podstawowych pojęć logicznych. Najbardziej znana jest definicja pojęcia identyczności. Jedna z nich, oparta na zasadzie zastępowania równych *salva veritate* mówi, że *x* i *y* są identyczne zawsze i tylko wtedy, gdy *x* może zastąpić *y* i odwrotnie w każdym sądzie bez zmiany jego wartości logicznej; np. gdy mówimy: Aleksander Wielki i uczeń Arystotelesa, są oni jednym i tym samym, ponieważ zawsze w każdym sądzie można zastąpić termin „Aleksander Wielki” terminem „uczeń Arystotelesa” bez naruszenia wartości logicznej sądu. Bardziej znana jest inna definicja stosunku identyczności, w literaturze nazywana „prawem Leibniza”: $x = y \equiv F(x \equiv y)$ (*x* jest tożsamy z *y* zawsze i tylko wtedy, gdy dla wszystkich własności *F* *x* ma własność *F* zawsze i tylko wtedy, gdy *y* ma własność *F*).

Prawo powyższe zawiera dwie zasady: 1) $F(x \equiv y) \rightarrow x = y$; 2) $x = y \rightarrow F(x \equiv y)$. Pierwsza z nich, nazywana zasadą identyczności nieodróżnialnych, głosi: jeśli dla wszystkich własności *F* *x* ma własność *F* zawsze i tylko wtedy, gdy *y* ma własność *F*, to *x* i *y* są identyczne. Druga zasada, będąca konwersją pierwszej, nazywana jest zasadą nieodróżnialności identycznych. Stwierdza ona: jeśli *x* jest identyczny z *y*, to dla wszystkich własności *F* *x* ma własność *F* zawsze i tylko wtedy, gdy *y* ma własność *F*. W związku z tymi zasadami dowodził L., że żadne dwie substancje nie są doskonale jednakowe i muszą różnić się czymś więcej aniżeli *numero*, czyli nie jest możliwe, aby uważać dwie substancje jako różne, gdy nie ma między nimi różnic wewnętrznych.

ANTROPOLOGIA. W teorii osoby ludzkiej zasadnicze znaczenie ma przeprowadzone przez L. w rozgraniczenie dwóch form tożsamości osoby jako ducha: 1) tożsamości związanej z substancjalnością – jako tzw. tożsamość realna lub metafizyczna; 2) tożsamości związanej ze świadomością – jako tzw. tożsamość moralna lub tożsamość ujawniająca się osobie samej. Tożsamość realna i tożsamość moralna są to dwie oddzielne w sensie jakościowym struktury tożsamości osoby ludzkiej. Istotne jednak jest to, że osoba trwa i pozostaje sobą tak długo, jak długo zachowuje tożsamość realną i moralną.

Tożsamość realna w odniesieniu do bytu osobowego, choć stanowi konieczny fundament, nie utożsamia się z identycznością osoby. Jak dowodzi L., osoby nie wyczerpuje jej substancjalność. Osoba nie jest wyłącznie substancją – charakteryzuje ją świadomość. Stąd dodatkowym warunkiem jej tożsamości jest tożsamość moralna. W odróżnieniu od tożsamości realnej fundamentem tożsamości moralnej osoby jest zachowanie zdolności do samoświadomości (refleksji) oraz do świadomości minionych doświadczeń (pamięci). Dopiero tożsamość moralna jako ciągłość samoświadomości w powiązaniu z pamięcią czyni osobę podmiotem moralnych praw, odpowiedzialności, wrażliwym na karę i nagrodę. Wynika to – dowodzi L. – z zasadniczej różnicy między duchem a duszami niższymi. Dusze niższe, z braku refleksji pozwalającej uchwycić myśl o własnej substancji, nie tylko nie mogą odkryć prawd koniecznych i powszechnych, lecz także nie mają jakości moralnej.

Podstawowa teza L. dotycząca wolności w rodzaju ludzkim wyraża się w przekonaniu, że wolność faktycznie wymaga determinizmu. Użycie woli nie może nastąpić w sposób całkowicie niezdeteminowany, nie poprzedzone odrębnym stanem poznawczym. Działania o charakterze osobowym są połączone z poprzedzającym je osądem w postaci określonych przekonań i wynikających z nich postanowień. W tym sensie działania zupełnie niezdeteminowane nie byłyby działaniami osobowymi. Stąd w ujęciu L. wolność w rodzaju ludzkim wymaga spełnienia trzech warunków: 1) inteligencji, obejmującej proces poznania przedmiotu decyzji wraz z umiejętnością rozpoznania jego wartości dla podmiotu, z którego wynika osąd ustanawiający rację, ze względu na którą osoba podejmuje decyzję, a następnie działanie; 2) spontaniczności, dla której charakterystyczny jest akt podejmowania własnych decyzji lub akty mu pokrewne: akt chcenia czy akt dysponowania swobodą wyboru jednego zamiast drugiego (idea wolności wymaga alternatywnych możliwości – akt decyzji lub wyboru jest realny, o ile dostępne są różne możliwości decydowania); 3) przygodności, czyli wykluczenia logicznej konieczności i przypadkowości.

E. Cassirer, *L. System in seinen wissenschaftlichen Grundlagen*, Mb 1902, Da 1962²; L. Couturat, *Sur la métaphysique de L.*, RMM 10 (1902), 1–25; W. Kabitze, *Die Philosophie des jungen L.*, Hei 1909, Hi 1974; B.

Jasinowski, *Die analytische Urteilslehre Leibnizens in ihrem Verhältnis zu seiner Metaphysik*, W 1918; *Bibliographie des oeuvres de L.*, P 1937, Hi 1997; G. Martin, *L. Logik und Metaphysik*, Kö 1960; G. H. R. Parkinson, *Logic and Reality in L. Metaphysics*, Ox 1965; H. Schepers, *Zum Problem der Kontingenz bei L.*, w: *Collegium philosophicum*, St 1965, 326–350; E. Hochstetter, *L.-Interpretation*, RIP 20 (1966), 174–192; *L.-Bibliographie. Die Literatur über L. bis 1980*, F 1967, 1984²; N. Rescher, *The Philosophy of L.*, EC 1967; H. Poser, *Zur Theorie der Modalbegriffe bei G. W. L.*, Wie 1969; M. Gordon, *O nowym wyborze prac L. i doniosłej interpretacji jego filozofii*, SF 14 (1970) z. 3, 137–153; J. Mittelstrass, *Monade und Begriff*, *Studia Leibnitiana* 2 (1970), 171–200; K. C. Clatterbaugh, *L. Doctrine of Individual Accidents*, Wie 1973; F. Mondadori, *Reference, Essentialism, and Modality in L. Metaphysics*, *Studia Leibnitiana* 5 (1973), 74–101; M. Gordon, *Leibniz*, Wwa 1974 (zawiera wybór tekstów L.); A. Gurwitsch, *L. Philosophie des Panlogismus*, B 1974; F. Mondadori, *L. and the Doctrine of Inter-World Identity*, *Studia Leibnitiana* 7 (1975), 21–57; A. Heinekamp, *Über L. Logik und Metaphysik*, tamże, 8 (1976), 265–287; S. Scheffler, *L. on Personal Identity and Moral Personality*, tamże, 219–240; H. Burkhardt, *Logik und Semiotik in der Philosophie von L.*, Mn 1980; D. Blumenfeld, *Superessentialism, Counterparts, and Freedom*, w: *L. Critical and Interpretative Essays*, Mch 1982, 103–123; S. Brown, *Leibniz*, Brighton 1984; N. Jolley, *L. and Locke. A Study of the New Essays on Human Understanding*, Ox 1984; D. Blumenfeld, *L. on Contingency and Infinite Analysis*, PPR 45 (1985), 483–514; E. Vailati, *L. Theory of Personal Identity in the New Essays*, *Studia Leibnitiana* 17 (1985), 36–43; B. Mates, *The Philosophy of L. Metaphysics and Language*, NY 1986; E. Vailati, *L. on Necessary and Contingent Predication*, *Studia Leibnitiana* 18 (1986), 195–210; H. Burkhardt, *Modalities in Language, Thought and Reality in L., Descartes and Crusius*, *Synthese* 75 (1988), 183–215; W. Lenzen, *Das System der Leibnizschen Logik*, B 1990; L. B. McCullough, *L. Principle of Individuation in His Disputatio metaphysica de principio individui of 1663*, w: *Individuation and Identity in Early Modern Philosophy*, Albany 1994, 196–217; H. Elzenberg, *Podstawy metafizyki L.*, w: tenże, *Z historii filozofii*, Kr 1995, 17–94; D. Garber, REPh V 541–562 (bibliogr.); P. Gut, *L. koncepcja prawdy*, RF 46–47 (1998–1999) z. 1, 147–166; U. Thiel, *Individuation*, w: *The Cambridge*

History of Seventeenth-Century Philosophy, C 1998, I 212–263; M. D. Wilson, *Ideas and Mechanism*, Pri 1999; P. Gut, *L. Myśl filozoficzna w XVII wieku*, Wr 2004.

Przemysław Gut